

FALSAFA FANINI O'QITISHDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR VOSITASIDA TALABALAR TANQIDIY TAFAKKURINI SHAKLLANTIRISHNING METODIK ASOSLARI

I.A.Biybalaev¹ 

Mas'ul muallif: Biybalaev
Islombek Abdunazarovich, Buxoro
xalqaro universiteti mustaqil
tadqiqotchisi.

e-mail:
islombekbiybalaev@gmail.com

Received: 08 Oktabr 2026

Accepted: 13 Oktabr 2026

Published: 18 Oktabr 2026

Copyright: © 2026 by the
author(s). Licensee Buxoro xalqaro
universiteti ilmiy axborotnomasi.

Iqtibos uchun: Biybalaev, I. A.
FALSAFA FANINI O'QITISHDA
RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR
VOSITASIDA TALABALAR
TANQIDIY TAFAKKURINI
SHAKLLANTIRISHNING METODIK
ASOSLARI / I. A. Biybalaev //
Buxoro xalqaro universiteti ilmiy
axborotnomasi. — 2026. — T. 10,
№ 2. — B. 5–10.

1. Buxoro xalqaro universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. Maqolada falsafa fanini o'qitishda talabalarning tanqidiy tafakkurini argument tuzilmasini ko'rinadigan qilish orqali shakllantirishning metodik asoslari tahlil qilinadi. S. Tulminning argument modeli, argument xaritalash bo'yicha tadqiqotlar hamda tanqidiy fikrlash bo'yicha Delfi konsensusi asosida "Savol – dalil – qarshi dalil – qayta qurish" to'rt bosqichli argumentativ sikl modeli taklif etiladi. Siklning har bir bosqichi uchun maqsad, raqamli vosita (Kialo, Rationale, MindMup, Argunet) va talaba faoliyati belgilangan, tanqidiy fikrlashning olti asosiy ko'nikmasi falsafiy topshiriqlar va raqamli vositalar bilan muvofiqlashtirilgan. Modelni falsafa seminarlariga joriy etishning tashkiliy-pedagogik shartlari va cheklovlari asoslangan.

Kalit so'zlar: falsafa, tanqidiy tafakkur, argument xaritalash, Tulmin modeli, raqamli texnologiyalar, argumentativ sikl, seminar mashg'uloti, talaba.

МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ СТУДЕНТОВ СРЕДСТВАМИ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ ФИЛОСОФИИ

Аннотация. В статье анализируются методические основы формирования критического мышления студентов при обучении философии посредством визуализации структуры аргументации. На основе модели аргумента С. Тульмина, исследований по картированию аргументов и Дельфийского консенсуса о критическом мышлении предложена модель четырёхэтапного аргументативного цикла «вопрос – довод – контрдовод – реконструкция». Для каждого этапа определены цель, цифровой инструмент (Kialo, Rationale, MindMup, Argunet) и деятельность студента; шесть базовых навыков критического мышления соотнесены с философскими заданиями и цифровыми средствами. Обоснованы организационно-педагогические условия и ограничения внедрения модели в семинарские занятия по философии.

Ключевые слова: философия, критическое мышление, картирование аргументов, модель Тульмина, цифровые технологии, аргументативный цикл, семинарское занятие, студент.

METHODOLOGICAL FOUNDATIONS FOR DEVELOPING STUDENTS' CRITICAL THINKING THROUGH DIGITAL TECHNOLOGIES IN PHILOSOPHY TEACHING

Abstract. The article examines the methodological foundations of developing students' critical thinking in philosophy courses by making the structure of argumentation visible. Drawing on S. Toulmin's model of argument, research on argument mapping and the Delphi consensus on critical thinking, the author proposes a four-stage argumentative cycle model "question – reason – counter-reason – reconstruction". For each stage the goal, the digital tool (Kialo, Rationale, MindMup, Argunet) and the student activity are defined, and the six core critical thinking skills are aligned with philosophical tasks and digital tools. The organisational and pedagogical conditions and the limitations of introducing the model into philosophy seminars are substantiated.

Keywords: philosophy, critical thinking, argument mapping, Toulmin model, digital technologies, argumentative cycle, seminar, student.

Kirish. Platonning "Menon" dialogida suhbatdosh Sokratni o'ziga tekkan odamni karaxt qilib qo'yadigan dengiz balig'iga qiyoslaydi: Sokrat bilan bahsga kirishgan kishi o'zi yaxshi bilaman deb o'ylagan narsa haqida birdan hech narsa deya olmay qoladi [1]. Falsafa tarixida bu holat aporiya, ya'ni "boshi berk yo'l" deb ataladi va Sokrat uchun u mag'lubiyat emas, balki haqiqiy izlanishning boshlanishi edi. Bugungi falsafa seminarida esa manzara ko'pincha teskari. Talaba "Erkin iroda bormi?" degan savolga darslikdagi ta'rif va mualliflar ro'yxatini ishonch bilan aytib beradi, ammo undan "Sizning fikringizga qarshi eng kuchli e'tiroz qanday bo'lishi mumkin?" deb so'ralganda jim qoladi. Bunday seminarida aporiya hech qachon yuzaga kelmaydi, chunki talaba argument ichiga umuman kirmagan – u faqat argumentlar haqida eshitgan.

Falsafa respublikamiz oliy ta'lim muassasalarida barcha ta'lim yo'nalishlari uchun

umumta'lim fani sifatida o'qitiladi. Bu uning imkoniyati ham, muammosi ham. Imkoniyati shundaki, muhandis, iqtisodchi, shifokor va o'qituvchi bo'ladigan har bir talaba borliq, bilish, ong, inson va jamiyat haqidagi asosiy savollar bilan uchrashadi. Muammosi esa shundaki, ko'plab talabalar uchun falsafa "yodlanadigan tarix" – maktablar, ismlar va asosiy g'oyalar ro'yxati bo'lib qolmoqda. Holbuki falsafaning eng qimmatli, kasbdan qat'i nazar har bir mutaxassisga zarur bo'lgan tomoni uning mazmunidan ko'ra uslubida: da'voni asoslash, dalilni baholash, yashirin farazni topish va e'tirozga javob berish madaniyatida.

Og'zaki munozarada argumentning tuzilmasi ko'zga ko'rinmaydi. Fikrlar tez almashadi, qaysi dalil qaysi da'voni qo'llab-quvvatlayotgani, qaysi e'tiroz javobsiz qolgani, qaysi tushuncha ikki xil ma'noda ishlatilgani ko'pincha aniqlanmay qoladi. Raqamli argument xaritalash vositalari aynan shu muammoni hal qilishga qaratilgan: ular argumentni ko'rinadigan, tahrir qilinadigan va qayta quriladigan obyektga aylantiradi.

O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida ta'lim jarayoniga zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalarini keng joriy etish vazifasi belgilangan [2], "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasida esa ta'lim sohasini raqamlashtirish ustuvor yo'nalishlardan biri sifatida ko'rsatilgan [3]. Biroq falsafa darslarida raqamli texnologiyalar asosan elektron taqdimot, test sinovlari va o'quv materiallarini tarqatish bilan cheklanmoqda. Raqamli vositalarni tanqidiy tafakkurning aniq tarkibiy qismlari va falsafiy mazmun bilan bog'laydigan metodik model milliy pedagogik adabiyotda hali yetarli darajada ishlab chiqilmagan.

Ushbu maqolaning maqsadi – falsafa fanini o'qitishda raqamli argument xaritalash vositalari yordamida talabalar tanqidiy tafakkurini shakllantirishning metodik asoslarini aniqlash va ularni yaxlit model shaklida taklif etish. Tadqiqot vazifalari: tanqidiy tafakkur va argumentatsiya nazariyasining falsafa ta'limi uchun ahamiyatli qoidalarini umumlashtirish; argument xaritalash vositalarining didaktik imkoniyatlarini tahlil qilish; falsafa seminarlari uchun argumentativ sikl modelini ishlab chiqish; tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini falsafiy topshiriqlar va raqamli vositalar bilan muvofiqlashtirish; modelni joriy etish shartlari va cheklovlarini belgilash.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Tanqidiy tafakkurni ta'lim maqsadi sifatida asoslashda J. Dyuning "Biz qanday fikrlaymiz" asari boshlang'ich nuqta bo'lib xizmat qiladi. Dyui refleksiv tafakkurni har qanday e'tiqod yoki taxmin qilingan bilimni uni qo'llab-quvvatlovchi asoslar va undan kelib chiqadigan xulosalar nuqtai nazaridan faol, izchil va diqqat bilan ko'rib chiqish sifatida ta'riflagan [4]. Dyui uchun tafakkur muammo, ikkilanish yoki qiyinchilik holatidan boshlanadi – bu Sokrat aporiyasi bilan hayratlanarli darajada hamohang. Falsafa ta'limi uchun bundan kelib chiqadigan xulosa aniq: tanqidiy tafakkur tayyor javobni eslashdan emas, balki haqiqiy ikkilanish uyg'otadigan savoldan boshlanishi kerak.

R. Ennis tanqidiy tafakkurni nimaga ishonish yoki nima qilish haqida qaror qabul qilishga yo'naltirilgan asoslangan, refleksiv fikrlash sifatida ta'riflaydi [5]. Bu ta'rifning ikki jihati falsafa o'qituvchisi uchun muhim. Birinchidan, "asoslangan" so'zi tafakkur sifatini uning natijasi bilan emas, balki asoslar sifati bilan o'lchashni talab qiladi. Ikkinchidan, "refleksiv" so'zi talabadan o'z fikrlash jarayonini ham baholashni kutadi.

Tanqidiy tafakkurning eng keng tan olingan tavsiflaridan biri P. Fasione rahbarligida o'tkazilgan Delfi tadqiqoti natijasida shakllangan ekspertlar konsensusidir. Unda tanqidiy tafakkur maqsadli, o'z-o'zini boshqaruvchi hukm sifatida ta'riflanib, uning olti asosiy kognitiv ko'nikmasi ajratilgan: interpretatsiya, tahlil, baholash, xulosa chiqarish, tushuntirish va o'z-o'zini boshqarish [6]. Delfi ekspertlari orasida faylasuflar ham bo'lgani bu ramkani falsafa fani uchun ayniqsa tabiiy qiladi.

Argument tuzilmasini tahlil qilishda S. Tulminning "Argumentdan foydalanish" asari hal qiluvchi ahamiyatga ega. Tulmin formal mantiqning sillogistik sxemasi real munozaralardagi argumentlarni to'liq aks ettira olmasligini ko'rsatib, argumentning oltita elementini ajratgan: da'vo (claim), dalil yoki ma'lumot (data), asos (warrant) – dalildan da'voga o'tishni oqlovchi umumiy qoida, qo'llab-quvvatlash (backing) – asosning o'zini mustahkamlovchi mulohazalar, cheklovchi (qualifier) – da'voning ishonchlilik darajasini ko'rsatuvchi "ehtimol", "odatda" kabi so'zlar va rad etish (rebuttal) – da'vo kuchini yo'qotadigan holatlar [7]. Bu model falsafa ta'limi uchun ayniqsa qimmatli, chunki falsafiy bahslarning aksariyati dalillar haqida emas, balki aynan asoslar haqida bo'ladi: ikki faylasuf bir xil faktlarni tan olgan holda, ulardan qanday xulosa chiqarish mumkinligi borasida kelisha olmaydi.

Argument xaritalashning ta'limiy samaradorligi bo'yicha eng ko'p iqtibos keltiriladigan ishlardan biri C. Tvardining "Teaching Philosophy" jurnalida chop etilgan maqolasidir. Tvardi Melburn universitetida argument xaritalash dasturiy ta'minotiga asoslangan tanqidiy fikrlash kursini tahlil qilib, xaritalash asosidagi mashg'ulotlar talabalarining tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini an'anaviy kurslarga nisbatan sezilarliroq yaxshilaganini ko'rsatgan [8].

T. van Gelder kognitiv fan xulosalari asosida tanqidiy fikrlashni o'qitishning bir necha saboqlarini umumlashtirgan [9]. Uning fikricha, tanqidiy fikrlash tabiiy ravishda emas, balki murakkab va maqsadli mashg'ulot (deliberate practice) natijasida rivojlanadi; ko'nikmalarining bir sohadan boshqasiga ko'chishi o'z-o'zidan sodir bo'lmaydi va maxsus o'rgatishni talab qiladi; odamlar o'z e'tiqodlarini saqlab qolishga moyil bo'lib, unga zid dalillarni yetarlicha hisobga olmaydi. Van Gelder argument xaritalashni ushbu muammolarga javob sifatida taklif etadi: argumentni diagrammada tasvirlash ishchi xotira yukini kamaytiradi va talabaning diqqatini mulohazalar o'rtasidagi mantiqiy bog'lanishlarga qaratadi.

Argumentatsiyaning ijtimoiy tabiati masalasida H. Mersye va D. Sperberning "Aql jumbog'i" asari muhim nazariy asos beradi. Mualliflar aqlni yolg'iz shaxsning haqiqatni izlash quroli sifatida emas, balki boshqalarni ishontirish va boshqalarning dalillarini baholash uchun shakllangan qobiliyat sifatida talqin qiladi [10]. Ularning ko'rsatishicha, odamlar o'z dalillarini yaratishda tasdiqlash moyilligiga (confirmation bias) beriladi, ammo boshqalarning dalillarini baholashda ancha talabchan bo'ladi; shu sababli aql munozarali guruhda yolg'iz holatga qaraganda yaxshiroq ishlaydi. Bu xulosa falsafa seminarida argument xaritalashni individual emas, balki guruhiy-dialogik faoliyat sifatida tashkil etish zarurligini

asoslaydi.

M. Lipman "Ta'limda tafakkur" asarida sinfni "tadqiqotchilar hamjamiyati" (community of inquiry) sifatida tashkil etish g'oyasini ilgari surgan [11]. Lipmanning "Bolalar uchun falsafa" (Philosophy for Children) dasturi falsafiy munozarani tanqidiy, ijodiy va g'amxo'r tafakkurni birgalikda rivojlantiruvchi muhit sifatida ko'radi. P. Abrami va hammualliflarining tanqidiy fikrlashni o'qitish strategiyalari bo'yicha meta-tahlili esa amaliy ahamiyatga ega xulosaga kelgan: dialog, autentik (haqiqiy) muammolar va murabbiylik (mentorlik) birgalikda qo'llanilganda eng yaxshi natija kuzatiladi [12].

Tanqidiy tafakkur sifatini baholash mezonlari bo'yicha R. Pol va L. Elderning ishlari keng qo'llaniladi. Ular fikrlashning sakkiz elementini (maqsad, savol, ma'lumot, xulosa, tushunchalar, farazlar, oqibatlar, nuqtai nazar) va fikrlashni baholashning intellektual standartlarini – aniqlik, to'g'rilik, aniqlilik, dolzarblik, chuqurlik, kenglik, mantiqiylik, ahamiyatlilik va adolatlilikni ajratadi [13]. Texnologiyani fan mazmuni va pedagogika bilan uyg'unlashtirish masalasida P. Mishra va M. Kyolerning TPACK modeli asosiy tayanch bo'ladi: unga ko'ra o'qituvchi texnologiyani, pedagogikani va fan mazmunini alohida emas, balki ularning kesishmasida bilishi kerak [14].

Ko'rib chiqilgan manbalar tanqidiy tafakkurning tarkibi, argument tuzilmasi va argument xaritalashning samaradorligi haqida mustahkam nazariy asos beradi. Biroq ularning aksariyati umumiy tanqidiy fikrlash kurslari uchun yozilgan, falsafa fanining mazmuniy o'ziga xosligi – ochiq, yakuniy javobga ega bo'lmagan savollar, tushunchalarning ko'p ma'noliligi, tarixiy-falsafiy an'analar o'rtasidagi muloqot – yetarlicha hisobga olinmagan. Shuningdek, argument xaritalashni seminarining yaxlit tuzilmasiga joylashtiruvchi va uni tanqidiy tafakkurning aniq ko'nikmalari bilan bog'lovchi bosqichli model yetishmaydi. Aynan shu bo'shliq ushbu tadqiqot yo'nalishini belgiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot nazariy-metodik xarakterga ega. Uning metodologik asosini argumentativ, dialogik va texnologik-pedagogik yondashuvlar tashkil etdi. Argumentativ yondashuv o'quv natijasini falsafiy bilimlar hajmi bilan emas, balki asoslangan pozitsiyani qurish va baholash qobiliyati bilan o'lchashga yo'naltirdi. Dialogik yondashuv Lipman va Mersye-Sperber qarashlariga tayangan holda argumentni guruhviy tadqiqot mahsuli sifatida ko'rishni talab qildi. Texnologik-pedagogik yondashuv esa TPACK modeliga muvofiq raqamli vositani falsafiy mazmun va pedagogik maqsadning kesishmasida tanlash tamoyilini belgiladi.

Tadqiqotda quyidagi metodlardan foydalanildi. Birinchidan, tanqidiy tafakkur nazariyasi, argumentatsiya nazariyasi va argument xaritalashga oid manbalarining qiyosiy-tahliliy tadqiqi o'tkazildi. Ikkinchidan, oliy ta'lim muassasalarida o'qitiladigan falsafa fanining o'quv dasturi mavzulari argumentativ salohiyati nuqtai nazaridan tahlil qilindi: har bir mavzu doirasida ochiq bahsli savol shaklida qo'yilishi mumkin bo'lgan masalalar ajratildi. Masalan, bilish nazariyasi mavzusida "Bilish mumkinmi?", inson falsafasida "Erkin iroda bormi?", ong muammosida "Ongni miya faoliyatiga tenglashtirish mumkinmi?", axloq mavzusida "Axloqiy me'yorlar nisbiymi?" kabi savollar. Uchinchidan, argument xaritalash va hamkorlikdagi munozara vositalari – Kialo, Rationale, MindMup, Argunet, shuningdek Miro va Padlet – funksional tahlil qilindi. Tahlil mezonlari sifatida argument tuzilmasini tasvirlash imkoniyati (da'vo, dalil, e'tiroz, asos elementlarini ajratish), hamkorlikda ishlash rejimi, sinxron va asinxron foydalanish imkoniyati, o'rganish uchun zarur vaqt va kirish shartlari olindi. To'rtinchidan, modellashtirish metodi yordamida argumentativ sikl modeli va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarining muvofiqlik matritsasi ishlab chiqildi.

Modelning amaliy samaradorligini tekshirish uchun tajriba-sinov dizayni belgilab olindi. Unda turli ta'lim yo'nalishlari talabalaridan tajriba va nazorat guruhlarini shakllantirish, semestr boshida va oxirida talabalarga bahsli falsafiy matn bo'yicha argument tahlili topshirig'ini berish hamda yozma ishlarni Tulmin modeli elementlari va Pol-Elder intellektual standartlariga asoslangan rubrika orqali baholash ko'zda tutilgan. Rubrika da'voning aniq shakllantirilganligi, dalillar yetarliligi, yashirin asosning aniqlanganligi, qarshi dalilning hisobga olinganligi va xulosaning cheklovchi bilan to'g'ri ifodalanganligi kabi ko'rsatkichlarni o'z ichiga oladi. Hozirgi bosqichda dizayn metodik jihatdan tayyorlangan, miqdoriy natijalar keyingi bosqichda olinadi [muallifning tajriba-sinov ma'lumotlari kiritiladi].

Tahlil va natijalar. Tahlil falsafa seminarlarida raqamli vositalardan foydalanishdagi ikki tipik xatoni aniqlashga imkon berdi. Birinchi xato – argument xaritasini oddiy sxema yoki "aqliy xarita" sifatida qo'llash. Bunday holda talaba mavzuga oid tushunchalarni markazdan tarqaluvchi shoxchalar ko'rinishida joylashtiradi, ammo ular o'rtasida "qo'llab-quvvatlaydi" yoki "rad etadi" kabi mantiqiy munosabatlar belgilanmaydi. Natijada xarita bilimlarni tartiblaydi, lekin argumentni tahlil qilmaydi. Ikkinchi xato – onlayn munozara platformalarini fikr almashish maydoni sifatida qo'llash. Talabalar Kialo yoki Moodle forumida o'z fikrini yozadi, boshqalarning fikriga "qo'shilaman" yoki "qo'shilmayman" deb javob beradi, ammo hech kim dalilni baholamaydi va pozitsiyasini qayta ko'rib chiqmaydi. Ikkala holatda ham van Gelder ta'kidlagan maqsadli mashq [9] o'rnini faollik imitatsiyasi egallaydi. Shu sababli muallif tomonidan argument xaritalashni seminarining yaxlit mantiqiy tuzilmasiga joylashtiruvchi "Savol – dalil – qarshi dalil – qayta qurish" to'rt bosqichli argumentativ sikl modeli ishlab chiqildi.

Birinchi bosqich – savol. Uning maqsadi Dyui ta'riflagan haqiqiy ikkilanish holatini yaratishdir [4]. O'qituvchi mavzuni tushuncha shaklida emas ("Bilish nazariyasi"), balki bahsli savol shaklida ("Biz biror narsani aniq bila olamizmi?") taqdim etadi. Talabalar Mentimeter yoki shunga o'xshash so'rov vositasi orqali dastlabki pozitsiyasini anonim belgilaydi va uni bir jumladan asoslaydi. Bu dastlabki pozitsiya siklning oxirida qayta qurilgan pozitsiya bilan qiyoslanadi.

Ikkinchi bosqich – dalil. Kichik guruhlar o'z pozitsiyasini Tulmin modeli asosida quradi: da'voni aniq shakllantiradi, uni qo'llab-quvvatlovchi dalillarni keltiradi va, eng muhimi, yashirin asosni ochiq yozadi. Aynan shu oxirgi talaba uchun eng qiyin vazifa hisoblanadi, chunki kundalik nutqda asos odatda aytilmaydi. Bu bosqichda Rationale yoki MindMup dasturining argument rejimidan foydalanish maqsadga muvofiq: ular da'vo, sabab va e'tirozni turli rang va shakldagi bloklar bilan ajratadi, bir nechta mulohazaning faqat birgalikda da'voni qo'llab-quvvatlashini ko'rsatish imkonini beradi.

Shu tariqa talaba dalil va asosni ko'zga ko'rinadigan tarzda farqlashni o'rganadi.

Uchinchi bosqich – qarshi dalil. Guruhlar xaritalari almashtiriladi va har bir guruh boshqa guruhning argumentiga e'tirozlar quradi. Mersye va Sperberning xulosasiga ko'ra, odamlar boshqalarning dalillarini o'zirikiga qaraganda ancha tanqidiy baholaydi [10]; model bu xususiyatdan ongli ravishda foydalanadi. E'tirozlar uch turga ajratiladi: dalilning to'g'riligiga qarshi e'tiroz, asosning qo'llanilishiga qarshi e'tiroz va da'voning o'ziga qarshi muqobil argument. Bu bosqich uchun Kialo qulay: unda har bir tezis ostiga "foydasiga" va "qarshi" dalillar daraxt shaklida joylashtiriladi va har bir dalilning o'zi ham keyingi bahs obyektiga aylanishi mumkin.

To'rtinchi bosqich – qayta qurish. Bu modelning eng muhim va ayni paytda eng ko'p e'tibordan chetda qoladigan bosqichidir. Guruh o'z xaritasiga qaytadi, kelgan e'tirozlarni baholaydi va argumentini qayta quradi: da'voni cheklovchi bilan yumshatadi ("har doim" o'rniga "odatda"), zaif dalilni olib tashlaydi, asosni qo'shimcha mulohazalar bilan mustahkamlaydi yoki pozitsiyasini butunlay o'zgartiradi. So'ngra har bir talaba qisqa refleksiv yozuv tayyorlaydi: "Mening dastlabki pozitsiyam qanday edi, qaysi e'tiroz meni o'ylantirdi, endi qanday fikrdaman va nima uchun?". Bu yozuv Fasione ta'riflagan o'z-o'zini boshqarish ko'nikmasining bevosita mashqi hisoblanadi [6]. Sikl yopiq emas: qayta qurish bosqichida yuzaga kelgan yangi savol keyingi seminarining boshlang'ich savoliga aylanishi mumkin.

1-jadval.

"Savol – dalil – qarshi dalil – qayta qurish" argumentativ siklining bosqichlari

Bosqich	Maqsad	Raqamli vosita	Talaba faoliyati	Natija
1. Savol	Haqiqiy ikkilanish holatini yaratish va dastlabki pozitsiyani aniqlash	Mentimeter, Padlet	Bahsli savolga pozitsiyasini belgilaydi va uni bir jumladan asoslaydi	Dastlabki pozitsiya qaydi
2. Dalil	Pozitsiyani tuzilmaviy asoslash, dalil va asosni farqlash	Rationale, MindMup (argument rejimi), Argunet	Da'vo, dalil va yashirin asosni Tulmin modeli bo'yicha xaritaga tushiradi	Guruhning argument xaritasi
3. Qarshi dalil	Boshqa pozitsiyani tanqidiy baholash, e'tirozlar qurish	Kialo, Google Docs izohlari	Boshqa guruh xaritasiga dalil, asos va da'voga qarshi e'tirozlar qo'shadi	E'tirozlar bilan boyitilgan xarita
4. Qayta qurish	E'tirozlarni hisobga olib pozitsiyani qayta ko'rib chiqish	Rationale, Moodle forumi	Argumentni tahrirlaydi, cheklovchi qo'shadi, refleksiv yozuv tayyorlaydi	Qayta qurilgan xarita va refleksiv yozuv

Siklning ishlashini "Bilish mumkinmi?" savoli misolida ko'rib chiqaylik. Savol bosqichida talabalarining ko'pchiligi odatda "ha, albatta" degan pozitsiyani tanlaydi. Dalil bosqichida bir guruh "Biz ilm-fan yutuqlariga tayanamiz, demak bilish mumkin" degan argumentni quradi; o'qituvchining yo'naltiruvchi savoli bilan guruh yashirin asosni ochiq yozadi: "Amaliy jihatdan muvaffaqiyatli bo'lgan bilim haqiqiy bilimdir". Qarshi dalil bosqichida boshqa guruh skeptik e'tirozni keltiradi: tush ko'rayotgan odam ham o'z tajribasini haqiqiy deb biladi, demak sezgi tajribasi bilimning mutlaq kafolati bo'la olmaydi. Yana bir e'tiroz asosning o'ziga qaratiladi: tarixda amaliy jihatdan muvaffaqiyatli bo'lgan, ammo keyinchalik noto'g'ri deb topilgan nazariyalar bo'lgan. Qayta qurish bosqichida guruh da'voni o'zgartiradi: "Biz mutlaq ishonchli bilimga ega bo'lmasligimiz mumkin, ammo kuzatish, tajriba va tekshirish orqali bilimimizni izchil aniqlashtirib boramiz". Natijada talaba falsafa tarixidagi skeptitsizm va fallibilizm qarashlarini ta'rif sifatida yodlamaydi, balki ularga o'z argumentini qayta qurish jarayonida mustaqil yetib keladi.

"Erkin iroda bormi?" savoli boshqacha turdagi bahsni yuzaga keltiradi. Bunda talabalar ko'pincha ikki qarama-qarshi pozitsiyaga bo'linadi: inson xatti-harakati tashqi va ichki sabablar bilan to'liq belgilangan, yoki inson o'z tanlovida erkin. Argument xaritasi bu yerda talabalarga muhim narsani ko'rishga yordam beradi: ikki tomon ko'pincha "erkinlik" tushunchasini turli ma'noda ishlatadi – biri sababsizlik ma'nosida, boshqasi esa tashqi majburlovning yo'qligi ma'nosida. Bunday noaniqlik xaritada bir xil so'z bilan nomlangan, ammo turli asoslarga tayanadigan ikki blok sifatida yaqqol ko'rinadi. O'qituvchi bu bahsni Sharq falsafasidagi taqdir va inson ixtiyori haqidagi kalom munozaralari – jabriya va qadariya qarashlari bilan bog'lashi mumkin; bu talabalarga muammoning faqat G'arb falsafasiga xos emasligini va turli madaniyatlarda o'xshash argumentlar mustaqil ravishda shakllanganini ko'rsatadi. Qayta qurish bosqichida talabalar ko'pincha "erkinlik" tushunchasini aniqlashtirib, ikki pozitsiyani qisman murosaga keltiruvchi yangi da'voga keladi; bu esa falsafada tushunchani aniqlashtirishning o'zi bahsni hal qilishning muhim yo'li ekanini amalda namoyon etadi.

Argumentativ siklning har bir bosqichi tanqidiy tafakkurning muayyan ko'nikmalariga tayanadi. Ammo seminar rejasini tuzishda o'qituvchi uchun teskari yo'nalish ham muhim: qaysi ko'nikmani qaysi topshiriq va qaysi vosita orqali mashq qildirish mumkin? Shu maqsadda Delfi konsensusidagi olti asosiy ko'nikma [6] falsafiy topshiriqlar va raqamli vositalar bilan muvofiqlashtirildi.

2-jadval.

Tanqidiy fikrlash ko'nikmalarining falsafiy topshiriqlar va raqamli vositalarga muvofiqligi

Ko'nikma (P. Fasione bo'yicha)	Falsafiy topshiriq (misol)	Raqamli vosita	Talabaning mahsuli
Interpretatsiya	Falsafiy matn parchasidagi asosiy tushunchaning ma'nosini aniqlash (masalan, "ong" yoki "erkinlik")	Perusall, Hypothesis	Matnga guruhiy izohlar va tushuncha ta'rifi
Tahlil	Matndagi argumentni da'vo, dalil va yashirin asosga ajratish	Rationale, Argunet	Matn argumentining xaritasi

Ko'nikma (P. Fasione bo'yicha)	Falsafiy topshiriq (misol)	Raqamli vosita	Talabning mahsuli
Baholash	Dalillarning ishonchiligi va asosning qo'llanilish chegarasini baholash	Kialo, MindMup	Dalillarga e'tirozlar va baho izohlari
Xulosa chiqarish	Qabul qilingan asoslardan kelib chiqadigan oqibatlarini aniqlash ("Agar erkin iroda bo'lmasa, javobgarlik bilan nima bo'ladi?")	Rationale, Miro	Oqibatlar zanjiri tasvirlangan xarita
Tushuntirish	Qayta qurilgan pozitsiyani asoslangan holda bayon qilish	Google Docs, Moodle forumi	Qisqa argumentativ esse
O'z-o'zini boshqarish	Dastlabki va yakuniy pozitsiyani qiyoslash, fikr o'zgarishi sabablarini tahlil qilish	Moodle, Padlet	Refleksiv yozuv

Jadvaldan ko'rinadiki, ko'nikmalar va vositalar o'rtasida qat'iy birma-bir muvofiqlik yo'q: bir vosita bir nechta ko'nikmaga xizmat qilishi, bir ko'nikma esa turli vositalar orqali mashq qilinishi mumkin. Biroq ma'lum qonuniyat kuzatiladi. Interpretatsiya va tushuntirish ko'nikmalari matn bilan ishlashni talab qiladi, shuning uchun ular uchun annotatsiya va hamkorlikdagi matn muharriri vositalari qulayroq. Tahlil, baholash va xulosa chiqarish esa argument tuzilmasini ko'rinadigan qilishni talab qiladi va bu yerda argument xaritalash vositalari ustunlikka ega. O'z-o'zini boshqarish ko'nikmasi alohida vositaga emas, balki vaqt bo'yicha qiyoslash imkoniyatiga muhtoj: talaba o'zining avvalgi va keyingi fikrlarini yonma-yon ko'ra olishi kerak.

Raqamli vositani tanlashda TPACK modeli talab qilganidek [14] texnik imkoniyatlardan emas, balki falsafiy mazmun va pedagogik maqsaddan kelib chiqish lozim. Kialo katta guruhda va asinxron rejimda ko'p tomonlama bahsni tashkil etish uchun qulay, ammo uning "foydasi - qarshi" tuzilmasi bahsni ikkilik shakliga keltirishga moyil. Rationale Tulmin modeliga yaqin tuzilmani - birgalikdagi asoslar, e'tirozlar va e'tirozlarga raddiyalarni tasvirlash imkonini beradi va bitta matnni chuqur tahlil qilish uchun mos keladi. MindMup tez o'rganiladigan va bepul foydalanish mumkin bo'lgan vosita sifatida seminar davomidagi qisqa topshiriqlar uchun qo'l keladi. Argunet esa murakkab, ko'p argumentli bahslarni tasvirlashga yo'naltirilgan bo'lib, ilg'or talabalar yoki falsafa yo'nalishi talabalari uchun maqbul. Infratuzilma yetarli bo'lmaganda siklni Miro yoki Padlet doskasida, hatto qog'oz kartochkalar bilan ham o'tkazish mumkin.

Modelni joriy etishda o'qituvchining roli ham o'zgaradi. Lipman tavsiflagan tadqiqotchilar hamjamiyatida [11] o'qituvchi bahsning hakami emas, balki uning sifatini yo'naltiruvchisi bo'ladi. U talabalarga to'g'ri javobni aytmaydi, balki "Bu dalildan da'voga qanday o'tdingiz?", "Qaysi holatda bu da'vo noto'g'ri bo'ladi?", "Siz qaysi ma'noda bu tushunchani ishlatyapsiz?" kabi savollar beradi. Bunday savollar Pol va Elder ta'riflagan intellektual standartlarga - aniqlik, mantiqiylik, chuqurlik va adolatlilikka bevosita mos keladi [13]. Abramining meta-tahlili ko'rsatganidek, dialog va autentik muammo murabbiylik bilan uyg'unlashgandagina eng yaxshi samara beradi [12]; argument xaritasi esa o'qituvchiga murabbiylikni aniq nuqtalarga - masalan, aniqlanmagan asos yoki javobsiz qolgan e'tirozga - qaratish imkonini beradi.

Baholash tizimi ham modelga moslashtirilishi lozim. Agar yakuniy nazorat faqat ta'riflar va mualliflar bo'yicha test shaklida qolsa, talabalar argumentativ siklni ikkinchi darajali faoliyat sifatida qabul qiladi. Shu sababli joriy nazoratda argument xaritasi va refleksiv yozuvni Pol-Elder standartlariga asoslangan rubrika orqali baholash taklif etiladi. Bunda baholanadigan narsa talabning qaysi pozitsiyani tanlagani emas, balki u pozitsiyani qanchalik asosli qurgani, e'tirozlarni qanchalik adolatli hisobga olgani va o'z fikrini qayta ko'rib chiqishga qanchalik tayyorligidir.

Modelning cheklovlarini ham e'tibordan chetda qoldirib bo'lmaydi. Birinchidan, argument xaritasi tafakkurning o'zi emas, balki uning tasviri. Talaba xaritani shakliy jihatdan to'g'ri to'ldirib, mazmunan yuzaki qolishi mumkin; shuning uchun xarita har doim og'zaki yoki yozma asoslash bilan to'ldirilishi kerak. Ikkinchidan, har qanday falsafiy matnni "foydasi - qarshi" tuzilmasiga keltirib bo'lmaydi. Germentevik, dialektik yoki ekzistensial matnlarda fikr ko'pincha chiziqli argument shaklida emas, balki tushunchalarning asta-sekin ochilishi shaklida rivojlanadi; ularni majburan xaritagacha tushirish matnning boyligini yo'qotishi mumkin. Shu sababli model falsafa kursining barcha mavzulariga emas, balki argumentativ salohiyati yuqori bo'lgan mavzularga qo'llanilishi maqsadga muvofiq. Uchinchidan, van Gelder ta'kidlaganidek, ko'nikmalarining boshqa sohalariga ko'chishi o'z-o'zidan sodir bo'lmaydi [9]; shu bois seminarlarda talabalarining o'z mutaxassisligiga oid bahsli masalalarni ham xaritalash topshiriqlari kiritilishi lozim.

Xulosa va takliflar. O'tkazilgan nazariy-metodik tahlil quyidagi xulosalarni chiqarishga imkon berdi. Birinchidan, falsafa fanini o'qitishda tanqidiy tafakkurni shakllantirishning asosiy sharti argument tuzilmasini talaba uchun ko'rinadigan qilishdir; Dyuning refleksiv tafakkur, Ennisning asoslangan fikrlash va Fasione tanqidiy tafakkur ko'nikmalari haqidagi qarashlari, Tulminning argument modeli hamda Tvardi va van Gelderning argument xaritalash bo'yicha tadqiqotlari bu shartning nazariy asosini tashkil etadi.

Ikkinchidan, raqamli vositalarning samaradorligi ularning texnik imkoniyatlari bilan emas, balki seminarining mantiqiy tuzilmasiga qanchalik izchil kiritilgani bilan belgilanadi. Argument xaritasini oddiy sxema sifatida yoki onlayn munozarani fikr almashish maydoni sifatida qo'llash tanqidiy tafakkur rivojiga sezilarli hissa qo'shmaydi.

Uchinchidan, muallif tomonidan "Savol - dalil - qarshi dalil - qayta qurish" to'rt bosqichli argumentativ sikl modeli ishlab chiqildi. Uning ilmiy yangiligi quyidagilarda namoyon bo'ladi: siklning qayta qurish bosqichi va dastlabki pozitsiyani yakuniy pozitsiya bilan qiyoslash orqali o'z-o'zini boshqarish ko'nikmasining tizimli mashq qilinishi; qarshi dalil bosqichida guruhlar xaritalarini almashtirish orqali Mersye-Sperber ta'riflagan argumentatsiyaning ijtimoiy tabiatidan ongli foydalanish; Delfi konsensusidagi olti asosiy ko'nikmani falsafiy topshiriqlar va raqamli vositalar bilan

muvofiglashtiruvchi matritsa.

To'rtinchidan, model qimmatbaho dasturiy ta'minotga bog'liq emas va turli moddiy-texnik imkoniyatga ega oliy ta'lim muassasalarida bepul vositalar yoki hatto oflayn shaklda joriy etilishi mumkin; ammo u faqat argumentativ salohiyati yuqori mavzularga qo'llanilganda va baholash tizimi bilan uyg'unlashtirilganda samarali bo'ladi.

Amaliy takliflar sifatida quyidagilar ilgari suriladi: falsafa fanining o'quv dasturida har bir bo'lim uchun bahsli savollar ro'yxatini shakllantirish va ularni argumentativ sikl asosidagi seminarlar bilan ta'minlash; falsafa o'qituvchilari uchun argument xaritalash vositalari va Tulmin modeliga bag'ishlangan qisqa malaka oshirish modulini tashkil etish; joriy nazoratga argument xaritasi va refleksiv yozuvni Pol-Elder standartlariga asoslangan rubrika orqali baholashni kiritish; o'zbek tilidagi falsafiy matnlar asosida namunaviy argument xaritalarining ochiq elektron bankini yaratish. Keyingi tadqiqotlar istiqboli taklif etilgan modelning samaradorligini tajriba-sinov orqali tekshirish, xususan, falsafa seminarlarida egallangan argumentativ ko'nikmalarning talabalar mutaxassislik fanlariga ko'chish darajasini o'lchash vositalarini ishlab chiqish bilan bog'liq.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

- [1] Plato. Meno // Plato: Complete Works / ed. J.M. Cooper. – Indianapolis: Hackett, 1997.
- [2] O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi Farmoni. 2019-yil 8-oktabr, PF-5847.
- [3] O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni. 2020-yil 5-oktabr, PF-6079.
- [4] Dewey J. How We Think. – Boston: D.C. Heath, 1910.
- [5] Ennis R.H. Critical Thinking. – Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall, 1996.
- [6] Facione P.A. Critical Thinking: A Statement of Expert Consensus for Purposes of Educational Assessment and Instruction (The Delphi Report). – Millbrae, CA: California Academic Press, 1990.
- [7] Toulmin S.E. The Uses of Argument. – Cambridge: Cambridge University Press, 1958.
- [8] Twardy C. Argument maps improve critical thinking // Teaching Philosophy. – 2004. – Vol. 27, No. 2.
- [9] van Gelder T. Teaching critical thinking: Some lessons from cognitive science // College Teaching. – 2005. – Vol. 53, No. 1.
- [10] Mercier H., Sperber D. The Enigma of Reason. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 2017.
- [11] Lipman M. Thinking in Education. – 2nd ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- [12] Abrami P.C., Bernard R.M., Borokhovski E., Waddington D.I., Wade C.A., Persson T. Strategies for teaching students to think critically: A meta-analysis // Review of Educational Research. – 2015. – Vol. 85, No. 2.
- [13] Paul R., Elder L. Critical Thinking: Tools for Taking Charge of Your Learning and Your Life. – 3rd ed. – Boston: Pearson, 2012.
- [14] Mishra P., Koehler M.J. Technological pedagogical content knowledge: A framework for teacher knowledge // Teachers College Record. – 2006. – Vol. 108, No. 6.

2021